

SZENDRŐ: EGY VÁNDORLÓ VÁR FELSŐ-MAGYARORSZÁGON¹

Szendrő napjainkban 5000 fős település Magyarország északkeleti részében, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A városka tágabb vidéke az Északi-középhegység, mely a Magyar Alföldet északról határolja. A szóban forgó település e hegységrendszer egyik alacsonyabb mészkőhegységéhez (inkább dombvidékéhez) a Csereháthoz tartozik. A Cserehátot észak-déli irányban szeli át a Bódva nevű kis folyó. A folyó szűk völgye kisebb medencében szélesedik ki, melynek közepén nagyobb domb emelkedik. Dél felé a völgy ismét összeszűkül, majd egy szoroson áttörve éri el Edelény vidékének lankás dombjait. A mészkősziklát változatos alluviális rétegek fedik, váltakozva vörös és kisebb foltokban fehér agyag, másutt sóder.

A szendrői várak problematikájával 1996 óta foglalkozom, amikor a Várhegyen (1. kép) falmaradványok kerültek elő, s ezek korának és helyzetének tisztázására leletmentő ásatás kezdődött. Ezt az ásatást (nagyon szerény anyagi eszközökkel) 1997–2000 között tervásatás követte. 2001-ben egy sajnálatos bolygatás nyomán az ásatás ismét leletmentéssé vált. 2002-ben a városka közepén, egy építkezést megelőzően nyílt mód néhány napos kutatásra.

Szendrő falut először 1312-ben említik.² A 14. század közepén településünk már lényegesen nagyobb volt a környék falvainál.³ Szendrő várának királyi várnagya először 1355-ben jelenik meg a forrásokban.⁴ Egy 1406-os oklevélben egy állítólagos szendrői várnagy unokája és dédunokája szerepel, akinek működése a 14. század első felére valószínűsíthető. Ez a szendrői várra vonatkozó legkorábbi nyom.⁵

1404 előtt⁶ a vár a Bebek család kezére jutott. Az első ismert birtokos apja Lajos király országbírája volt. Szendrő tehát az egyik főúri familia tulajdonába került, akik szinte tartományúri hatalmat gyakoroltak a környéken. Több adat van arra, hogy birtokosaik a 15. században⁷ és a 16. század derekán gyakran itt tartózkodtak,⁸ bár a mezővárossá fejlődött Szendrő nem vált állandó székhelyükké. 1526 után a Bebekék a két király között próbáltak egyensúlyozni, majd egyre inkább Habsburg Ferdinánddal szemben Szapolyai János mellett politizáltak. Végül Miksa király 1566-ban elfoglaltatta a Bebekék várait.⁹

1 Az összefoglalás az Europäisches Burgeninstitut Junges Forum 2004, Sayn konferenciáján elhangzott és a *Burgen und Schlösser* 2005/1. 58-62. oldalain „Topografische Verlagerungen der mittelalterlichen Burg und frühneuzeitlichen Festung Szendrő” címmel megjelent előadás bővebb változata.

2 GYÖRFFY 1966. 806. (DI. 64009. AOkl. III. 113. Nr. 240.)

3 MONUMENTA VATICANA 1887. I. 248., 347., 363.: Szent István templom, 18-32 garas

4 FÜGEDI 1977. 197. Cselenfi Sándor fia János várnagy. A szerző a vár építését 1332 utánra teszi, mivel ez évben a várat nem említik.

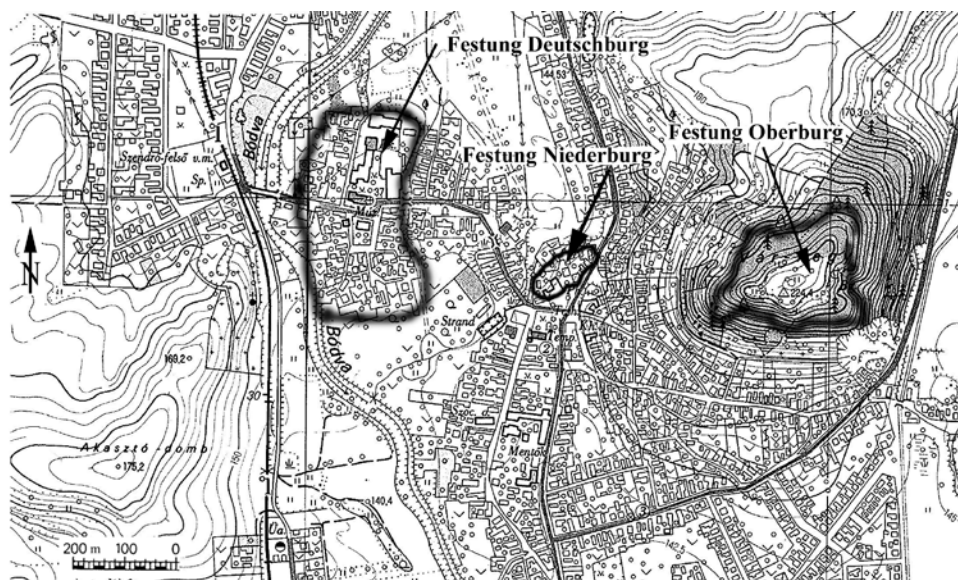
5 Zs II/1. 642. (Nr. 5099.) A kissé zavaros előadás szerint néhai Máté várnagy apósa az 1275-84 között említett Lapispataki Vejtech lett volna. Az alperes rokonság felmenőit vizsgálva azonban úgy tűnik, mintha egy nemzedéket kihagytak volna a felsorolásból. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy Máté a 14. század első felében élhetett. Ez a bizonytalan említés egyben a szendrői várra vonatkozó legkorábbi nyom.

6 Zs II/1. 389. (Nr. 3276.)

7 1467: CSÁNKI I. 164., BOROVSKY 1908. 4. (DI. 16463.)

8 1561: BOROVSKY 1908. 5. (MOL E 148 NRA Fasc. 178. Nr. 2., Fasc. 214. Nr. 42.)

9 LUKINICH 1918. 121. 1565., BOROVSKY 1908. 6. 1566 tavasza.

*1. kép Szendrő mai térképe az egykori erődítményekkel
(balról jobbra: Németvár, Alsóvár, Felsővár)*

Mikor és ki építette a szendrői várat, és hol állhatott? Magyarországon a kővárépítés első nagy hulláma a 13. század második felében és a 14. század elején zajlott, amikor a meggyengült központi királyi hatalom helyére a főurak helyi hatalma lépett. Mind a tartományurak, mind a kisebb birtokosok szinte versengve építették váraikat. Miután Anjou Károly Róbert az 1320-as évekre visszaállította a királyi hatalmat, a várépítések abba maradtak. A királynak nem volt érdeke, hogy további magánvárak épüljenek, s a kezére jutott várak nagy száma csak a legkritikább esetben tette szükségessé új vár emelését.

Ezek alapján könnyen lehetséges, hogy a szendrői vár is magánvárként épült a 13-14. század fordulóján, s csak később került a király kezére.

E korszak várai – ahol lehetséges volt – szinte mindig kihasználták a domborzat által nyújtott lehetőségeket. Bár az ásatások kezdete előtt sokan úgy gondolták, hogy az alkalmasnak tűnő Várhegy közepén emelkedő domb rejti a középkori várat, az itt húzott kutatóárkokban 14-15. századi leletek nem kerültek elő. Mivel a hegy platójának több pontján is folytak feltárások, s e korszakból sehol sem kerültek elő leletek, nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a középkori vár nem a Várhegyen állt.

Felmerülhet a mintegy 15 km-re délre fekvő szendrőládi várrom és a legkorábbi középkori szendrői vár azonosításának lehetősége is. E vár nevét nem ismerjük, kora szintén bizonytalan, mérete, felmért formái alapján elsősorban 13-14. századi datálása tűnik valószínűnek.¹⁰ A várrom bejárásakor talált egyetlen cseréptöredék készítésének kora szintén e két évszázad valamelyikére tehető. A vár elhelyezkedése miatt bizonyos, hogy mindvégig a 13. században már létezett¹¹ Lád falu területén állt. Furcsa és szokatlan volna, ha a vár neve nem a mellette fekvő Ládtól vette volna a nevét. Mivel korai levéltári forrás

¹⁰ NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 49-50.

¹¹ GYÖRFFY 1966. 784.

előkerülése aligha valószínű, a legkorábbi szendrői vár elhelyezkedésének kérdésére a választ csupán további régészeti kutatásoktól várhatjuk.

A 15. század közepétől a 16. század közepéig a szendrői vár a település jelenlegi főterén állt. Ezt egyrészt a 16. század második feléből származó írott adatok igazolják (Bebek-vára a „castellum inferius” volt), másrészt ezt látszik igazolni a Hősök tere 5. alatt végzett régészeti feltárás (2. kép). Az alig néhány napos ásatás csak mintegy 9 m²-es felületen tudta a középkori rétegeket megvizsgálni. Itt közvetlenül a mészkő szikla felett a 16. század közepénél korábbi kerámialeletek bukkantak elő. Volt köztük néhány apró, mérműves kályhacsempe-töredék is. Mivel e vidéken a mázas gótikus kályhacsempék használata csak a vagyonosabb birtokosok házaiban tételezhető fel, állíthatjuk, hogy a Bebek 15-16. századi vára e területen lehetett. A 15. századnál korábbi leletek nem kerültek elő, de ezt a kis

2. kép Szendrő, Hősök tere 5., a késő-középkori vár maradványai az udvaron

méretű feltárás is okozhatta. A településen belüli, alacsony fekvésű várak nem ismeretlenek Magyarországon a 13. században sem (pl. Kőszeg), azonban ezek főúri lakóhelyek, melyekhez gyakran közeli menedékvár is tartozott. Mivel jelentősebb család a 13-14. század fordulóján nemigen rezideálhatott Szendrőn (erről ugyanis valószínűleg tudnánk), e városi várakhoz aligha hasonlíthatjuk. A 14. század utolsó harmadában I. Lajos által megkezdett (Diósgyőr, Zólyom), majd a 15. század elején Luxemburgi Zsigmond által folytatott (Visegrád, Tata) királyi építkezéseinek mintájára a 15. század elejétől a főurak is gyakran építettek kényelmesen megközelíthető, alacsonyan fekvő várakat (Várpalota, Ónod, Kiszána, Ozora, Nyírbátor). E sorba illeszkedhetett Szendrő is. E késő középkori vár alaprajza nem ismert, a 17. század első feléből fennmaradt rajzok szabálytalan, rendszertelenül beépített épületegyüttes képét mutatják. Talán ebből az épületből maradt fenn a jelenleg álló rom északnyugati sarka.

Írott forrásokból (kamarai iratok, számadáskönyvek) ismert volt, hogy az 1570-es évektől a királyi kézre került Szendrőben nagyarányú katonai építkezések folytak. Ezekről a forrásokról a történeti szakirodalomban az volt a vélemény, hogy a 17. századi alaprajzáról ismert Felsővár kiépítésére vonatkoznak. A Felsővár ásatása során azonban nem sikerült 16. századi horizontot elkülöníteni. Az előkerült legkorábbi (átfűrt, tehát másodlagosan felhasznált pénzérme) a 16. század utolsó negyedéből származik, a pénzforgalom csak az 1620-as évektől mutatható ki. A legkorábbi leletegyüttesekből is előkerültek cseréppipa-töredékek, melyek a 17. század elejénél korábbra nem keltezhetők. Az összes

leletegyüttesben jelen volt az írókázott kerámia, ami Magyarországon csak a 16-17. század fordulóján terjedt el. Egyes, más leletek alapján a 17. századra tehető leletegyüttesből néhány, korábban a 16. századra datált kerámiaáru (metéltmázás áru), és kályhacsempe töredéke is napvilágot látott, azonban e leletek párhuzamainak összegyűjtése meggyőzött arról, hogy ezeknek sem kell a 16-17. sz. fordulójánál korábbiaknak lenniük.

A régészeti leletanyag és a szakirodalom vélekedése között feszülő ellentmondás feloldására szükség volt az írott források újabb áttekintésére és értelmezésére.

Az 1577-es haditanácskozáson sorra vették az egyes végvárokon végzendő munkálatokat. Előírták Szendrő további kiépítését is. A régi várat lebontásra ítélték, az újban élelmezési raktár és fegyvertár felépítésére adtak utasítást. A szendrői kapitányra bízta a környező kisebb várak irányítását is. Az építkezések kivitelezését itáliai mesterre, Domingo Carogóra bízta.¹² Az 1577 után felgyorsuló építkezések számadáskönyvei ránk maradtak,¹³ 1578-ban a vár építéséhez négy megye és négy város munkáját rendelte az országgyűlés.¹⁴ Ez évben löportornyot falaztak fel, s elkészítettek egy kaput is.¹⁵ 1582-ben például az előző év építkezéseiből – többek között – faanyagokat, 47000 db téglát, különféle szerszámokat, 14000 db zszindelyt, 12500 db zszindelyszöveget írt össze Gabriel Wagner építési írnok. Ez évben az árok kiásása és a sánc feltöltése májustól decemberig folyt, s csupán aratás idején szünetelt. Az árkokban cölöpökből álló gátakat alakítottak ki, és a nagy bástya melletti gát egymással összekapcsolt cölöpeit meg is vasalták. Szendrő várának fontosságát jelzi, hogy az 1587-es országgyűlés tárgyalásain egyike volt a három kiemelten megerősítendő várnak.¹⁶

Az 1577-es haditanácskozáson szó volt arról, hogy a szendrői várat „belső harántvédekkel” kell megerősíteni, hogy a hegyek felől az ellenség ágyúi ellen biztosítva legyen; út halad keresztül a váron, és kapu nyílik a „régí vár” felé.¹⁷ Mindhárom megjegyzés arra utal, hogy a szendrői vár ekkor még nem a későbbi Várhegyen állt. A hegyekre felhúzott ágyúk csak egy mélyebben fekvő erődítést veszélyeztethettek. Út a Felsőváron soha nem haladhatott keresztül, hiszen az utak a völgyekben, illetve a dombok lábánál futhattak. A későbbi alaprajzokból ismert Felsővár kapuja nem a régi vár felé, hanem az ellenkező irányba nézett.

Az építési számadásokban gyakran panaszkodnak arra, hogy az árkokban víz fakad fel, és zilipeket is említenek. Ezeket a megjegyzések aligha vonatkozhatnak a Felsővárra. A téglafelhasználás is érthetővé válik így módon: az eddigi ásatások arra mutatnak, hogy a Felsővárban gyakorlatilag nem használtak falazótéglát.

1585-ben várvizsgálatot tartottak,¹⁸ és megállapították, hogy az új erődítés védelmi képességei nagyon csekélyek: karókból készült kerítése nagyrészt tönkrement, árka sekély, s a földsáncokat könnyűszerrel meg lehet mászni. Mivel az erődítmény két közeli domb között helyezkedik el, az ellenség könnyűszerrel megfigyelheti a védők tevékenységét, s a dombokról akár egyenként is célba veheti a bent tartózkodókat. Kiderül a jelentésből, hogy a korábbi vár az egyik hegy oldalában állt, s bár kőfallal és bástyákkal

12 GEÖCZE 1894. 668-690.

13 PÁLFFY 1995. 70. (MOL E 211 Lymbus, Ser. II. 27.)

14 MÁRKUS 1899. 682-683. 1578. 27. tc. 9. §.

15 MOL E 211 Lymbus, Ser. II. 963.

16 BÁRTFAI 1910. 270.

17 GEÖCZE 1894. 668.

18 MOL E 244 Liber copiales, 1581-88. fol. 300-301. (1585. nov. 22.)

volt megerősítve, veszedelmesnek tűnő elhelyezkedése miatt kezdték az új sáncot építeni. Ezzel azonban még nagyobb veszélyt idéztek elő, hiszen az új várat immár két oldalról is magaslatokról támadhatta az ellenség.

Révay Ferenc és társai 1588-as jelentése szerint¹⁹: Szendrő vára értéktelen és veszedelmes, s a korábbi jelentéssel egybehangzóan úgy vélték, hogy mivel két közeli hegy között fekszik, semmilyen mesterkedéssel nem lehetne megvédeni. Ezért azt ajánlották az uralkodónak, hogy semmiképpen se költsön több pénzt e vár erősítésére, inkább alkalmasabb helyen építtessen egy új erődítményt. Ezen új építmény helyéül a közeli hegy tetejét javasolták, s Stella egri építész tervét is mellékelték.

A Révay Ferenc-féle jelentésben említett két közeli hegyet egyrészt a jelenlegi Várhegygel (relatív magassága a Bódvától 84,4 m), másrészt a Bódva nyugati partján emelkedő Kálvária-dombbal (Akasztó-domb, a Bódva irányába nyúló platójának relatív magassága 29,2 m) azonosíthatjuk. Ez utóbbi dombról, mely a Német városnak nevezett településrészről mintegy 200 m távolságban helyezkedik el, valóban jól belátható a völgy: a kora újkorban több rajzoló is e dombról örökítette meg a települést. A fentiek alapján biztosnak tűnik, hogy az 1570-80-as években a Bebek-vártól (később Alsóvártól) nyugatra, a Bódva ágai által közrefogott sík területen (későbbi Német város helyén) fogtak hozzá egy új, bástyás erődítmény létesítéséhez. A vár helyét azonban – talán a Bódva mocsaraiban való túlzott bizodalom miatt – rosszul választották meg, és tetemes anyagi ráfordítással egy teljesen védhetetlen katonai objektumot sikerült létrehozni. Talán a török veszély miatti túlzott sietséggel magyarázható a hibás helyválasztás: ugyanekkor a dél-dunántúli Bajcsavárat futóhomokra építik, és Oláhújvár (Érsekújvár) első alapításának helye is hibásnak bizonyul.

A karlsruhei gyűjteményben fennmaradt egy térkép, amely Szendrőt és környékét ábrázolja.²⁰ A térkép bal oldalán az Alsó vár, a Német vár, valamint a település többi részlete látszik (4. kép). Mivel az itt jelzett településrészek könnyűszerrel azonosíthatók Szendrő a modern térképeken is (1. kép), az ábrázolásnak ez utóbbi része hitelesnek tűnik.

A Német vár két kapuja közül az egyik a huszárvár felé keletre, a másik észak felé nyílt. Alaprajza észak-déli irányban megnyúlt téglalaphoz közelített, melyből öt fül nélküli, de aránylag nagyméretű bástya ugrott elő.

A szondázó ásatás során az Alsóvárban a térképen jelölt helyen előkerült az északi várfal nyugati szakaszának egy része, valamint a déli fal visszabontott alapozása, s ez megerősíti az ábrázolás részleteinek hitelét is.

A közvetlenül a sziklára épült északi fal melletti legkorábbi feltöltési rétegből előkerülő kályhacsempe-töredékek a 17. század második feléből, végéről származnak. Johann Le Dentu 1639-ben készített ábrázolásán a kérdéses helyen fal nem látszik. Ezért a fal építését a 17. század második felére valószínűsíthetjük.

Az alaprajzon az Alsóvár szabálytalan, egyenes falszakaszokkal határolt alaprajzából északkeleti és délkeleti irányba két kisméretű bástya ugrik ki. A két bástya a vár mellett elhaladó országutat vigyázta, s talán a délről emelkedő domb felől is védeni próbálta az erősséget. Az északkeleti bástya helyzete megegyezik az Alsó vár romjaiban még ma is

19 I–R 1894. 42. Annak, hogy 1588-ban még nem állt a Felsővár, ellentmondani látszik, hogy a Bebek-féle várat „inferius”-nak írják. Talán az egykor mellékelt, a Felsővár tervét is ábrázoló rajzon jelölték meg így a középkori eredetű várat?

20 A gyűjtemény keletkezéséről: KISARI BALLA 1998. 3. Az alaprajzok: KISARI BALLA 1996. 51. és 92., KISARI BALLA 1998. 57. és 110.

3. kép Szendrő, az Alsóvár északkeleti bástyája.
19. sz. végi ábrázolás (MNM Történeti Képcsarnok, T8778.)

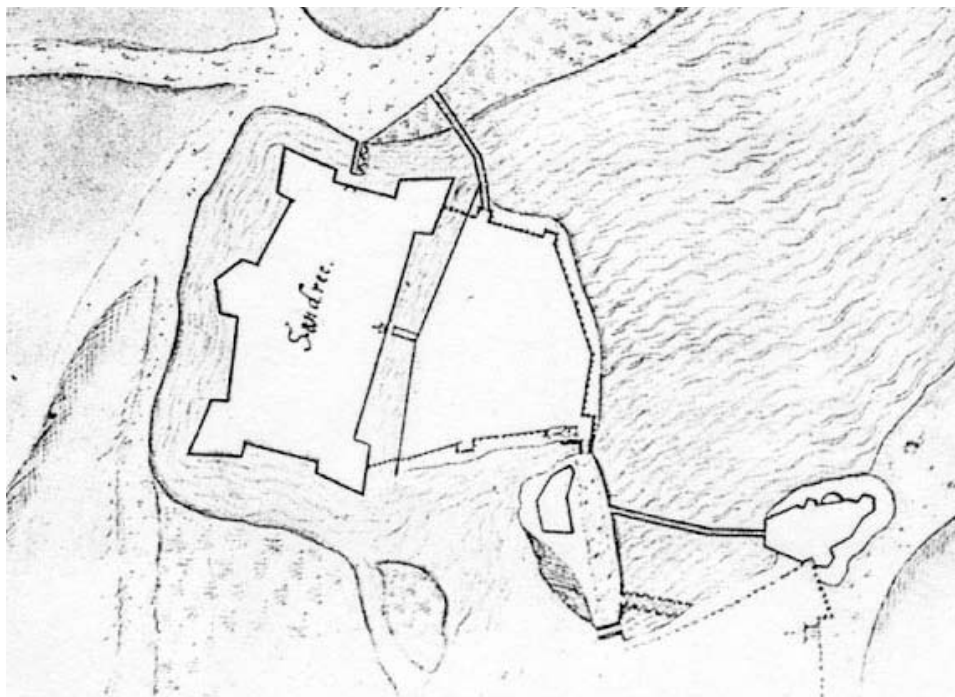
álló bástyamaradványával. E bástya korhatározása részletes felmérés és régészeti kutatás hiányában bizonytalan, de toronyszerű megjelenése (3. kép) valószínűvé teszi azonosítását az 1585-ben említett bástyák egyikével. Az északi falon további kiszögellések mutatkoznak, ezek értelmezése (bástyák, tornyok, esetleg kiugró épületrészek) egyelőre még nem lehetséges.

Úgy tűnik, a Révay-féle jelentés megállapításait és javaslatait a királyi udvar elfogadta, s rövidesen megindult a Felső vár kiépítése. Erre utal, hogy Christoforo Stella egri építész székhelyét 1590-ben Egerből Szendrőre tette át.²¹ Az új vár építéséről már 1590 tavaszán szó esik.²² A vár tervezői között Christoforo Stellát az említett jelentéshez csatolt rajza miatt mindenképpen az első hely illeti meg, azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy Stella 1596-ban, Eger ostromakor bekövetkezett haláláig mennyi készült el az immár (legalább) harmadik szendrői várból. A falak és a bástyák alapjai már elkészültek, amikor Fülek és más közeli török várak visszafoglalása után a munkát félbeszakították.²³

²¹ SZABÓ J. GY. 1981. 30.

²² MOL E 244/1465. fol. 105. (1590. máj. 3.)

²³ MOL E 244/1466. fol. 396. (1607. jún. 24.)

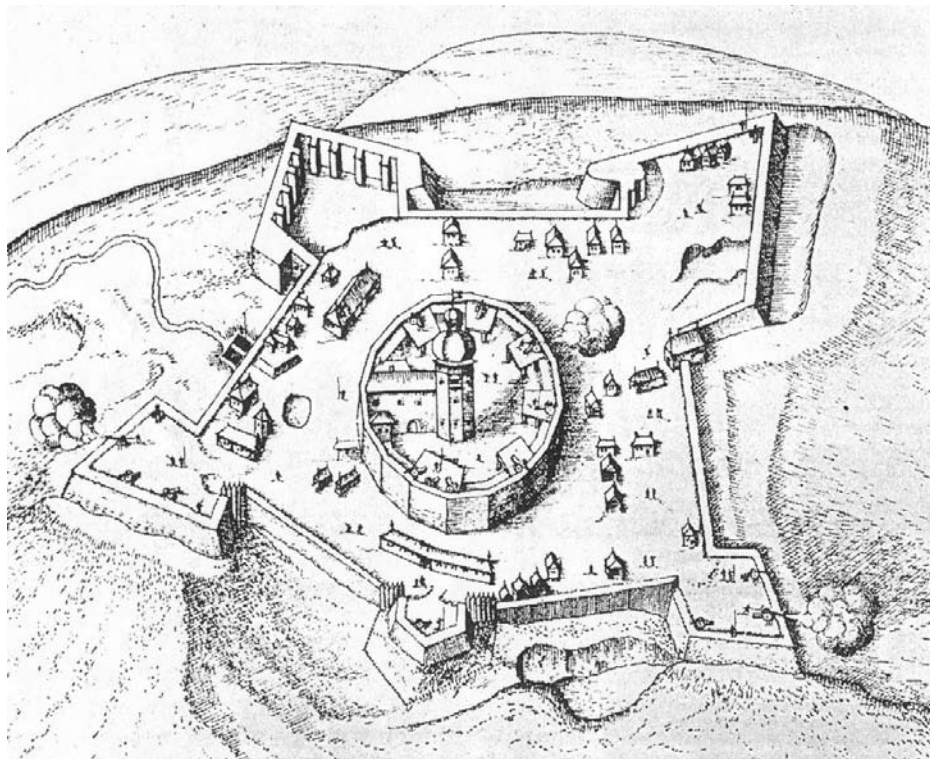

4. kép Szendrő, a Német- és az Alsóvár alaprajza (Kisari Balla 1998. 110. után)

A Felsővár ásatása során előkerült, s e lelőhelyen a legkorábbi típusokhoz sorolható kályhacsempékhez hasonló, azokkal szinte egyező kályhacsempékből Egerben talán már az 1570-es években, de bizonyosan 1596 előtt épült fel fűtőalkalmatosság. Bár a kályhacsempék motívumai közismerten hosszú életűek, a nagyfokú hasonlóság a két lelőhely leletcsoportjainak közel egykorú készítését tételezi. Elvileg nem zárható ki az sem, hogy egy másutt korábban felállított, majd lebontott kályha elemeit újbóli felhasználás céljából, utólag szállították fel a Felsővárba, ám amíg ezt adatokkal alátámasztani nem lehet, kézenfekvőbb a csempecsoportot a Felsővár legkorábbi kályháinak maradványaival azonosítani, s a 16–17. század fordulójára keltezni.²⁴

A vár kb. 1,2 hektáron terült el, öt bástyája volt (5-6. kép). Alaprajzának szabálytalanságát elsősorban a terepadottságoknak tulajdoníthatjuk, északról a domb lankásabb, délről meredekebb. A várudvar közepén 55 m átmérőjű, jelenleg kb. 4 méter magas domb emelkedik. E dombot az eredeti terepszint lefaragásával, illetve kisebb mértékű feltöltésével alakították ki, és sokszögű, övpárkánnyal ellátott, 220 cm vastagságú falazattal vették körül. E belső várba a nyugati oldalon nyílt feljárat. Kapujához középre nyúló emeletes épületrész csatlakozott, mely a belső vár közepén álló háromemeletes toronyhoz kapcsolódott. E torony sátoztetejét a hitelesnek tekinthető ábrázolások szerint 1639 és 1664 között cserélték barokkos hagymakupolára. Az átépítés időpontja feltehetően az

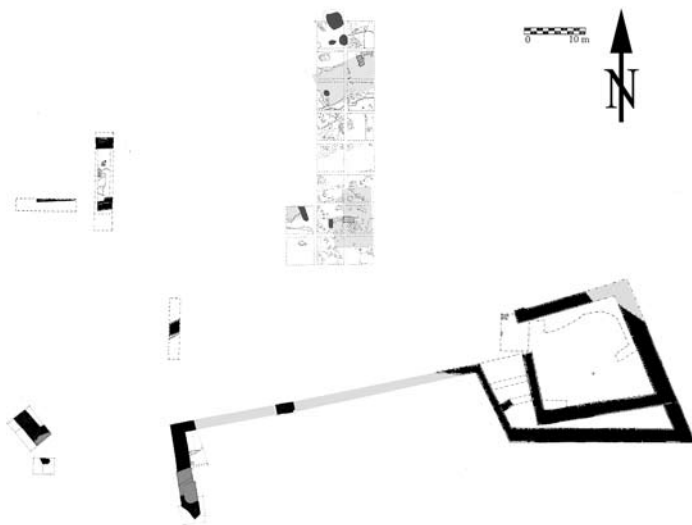
²⁴ E megállapítás maga után vonja az ún. Miskolci Mihály körbe tartozó kályhacsempék egy részének az eddig feltételezettnél későbbi keltezését. A témára egy későbbi tanulmányban kívánok visszatérni. Néhány adat: TOMKA 2005. s.a.

5. kép Szendrő, a Felsővár madártávlati ábrázolása (Takáts 1915. után)

1645-ös ostrom utánra, legvalószínűbben 1656-ra tehető.²⁵ E toronyban őrizték a löport, a hozzá kapcsolódó épület, mint a vár legszilárdabb, az ásatási leletek szerint kúpcserepekkel fedett és üvegablakokkal ellátott építménye, a tiszteknek adhatott szállást. Ezt valószínűsíti az is, hogy itt a várudvar leleteihez képest nagyobb arányban kerültek elő üveg- és fajansztárgyak töredékei. Az itt álló kályhák is magasabb – ám korántsem kiemelkedő – színvonalat képviseltek. A sokszögletű falazathoz belülről ácsolt ágyúállások csatlakoztak. A belső várban, a kaputól délre helyezkedhetett el a várkapolna. Az előkerült leletanyag alapján a belső vár legfeljebb néhány évvel előzhetette meg a fő védővályó kiépülését, s könnyen lehet, hogy egységes terv alapján készült az ötbástyás falóvval. A belső vár létrejöttének okát elsősorban a terep meglévő adottságainak kihasználásában kereshetjük, de aligha állhatott távol a vár tervezőjétől a teoretikus építészeti munkák ideális városában gyakorta felbukkanó központi torony gondolata. Magas ágyúállás (igaz, torony nélkül) Egerben is épült, még ha nem is a század végén. A fő védővályó eltérő méretű és szerkezetű bástyái sem utalnak feltétlenül építésük eltérő korára. A Várhegy meredek déli és nyugati oldalán a tervező elegendőnek tarthatott kevesebb munkával kivitelezhető, kisebb méretű, fül nélküli bástyákat is. Az északi oldalon, ahonnan az ostromlók rohama elsősorban várható volt, sokkal erőteljesebb védműveket alakítottak

²⁵ 1656 augusztusában hagyta jóvá a Szepesi Kamara a szendrői vár kútjának és tornyának helyreállítását (MOL E 249/85. [X 9229., 31504/477. felvétel]).

6. kép Szendrő, a Felsővárbán 1996 és 2002 között folytatott ásatások alaprajza

ki. Az ide helyezett két fülesbástya közül a nyugatabbi (Korláth-bástya) nyitott, süllyesztett oldalazó ágyúállásokkal rendelkezett, míg a keleti boltozott kazamatafolyosójával a vár legerősebb bástyája volt. A bástyákat és az ezeket összekapcsoló kötőgátakat tört mészkőből, helyben öntött technikával készítették. A vár egyetlen kapuját, mely lovasok és szekerek számára is járható volt, visszavonták a rohamnak kitett északi oldalról, s a kapubástyát megkerülő út végére, a keleti oldalra helyezték.

Az 1608-as várvizsgálat jelentéséből értesülünk első ízben arról, hogy Szendrőn három vár áll: a félig elkészült Újvár, az ekkor legerősebb erődítésnek számító, de szűkös és a felső vár nélkül védhetetlen, hegyoldalba épített Bebek vára és az alkalmatlan helyre épített, lebontandó Földvár (azaz német vár).²⁶ A fentebb már ismertetett elgondolás szerint Újvár alatt a Felső várat kell értenünk, Bebek váraként a középkori eredetű Alsó várat jelölték meg, míg a Földvár a főként 1578-1582 között épített, később Német városnak nevezett erődítés.

1639 őszén Johann Le Dentu hadmérnök járta be és rajzolta le a felsőmagyarországi várakat. Szendrőről két rajz is készült: az egyik északról, a másik nyugatról. A felső vár mindkét rajzon távoli, apró foltocskának mutatkozik, ám az kiderül az ábrázolásról, hogy a központi torony és a bástyás falöv már állt ekkor. A bástyákkal megerősített alsó vár tűnik fel leghatározottabban a kép középső részén. Jól látszik a Bódva ágai által szétszabdalt település, melynek keleti részében sejthük az ekkor már bizonyára polgári lakosság által használt német várost.²⁷

A vár legkomolyabb ostroma 1645-ben történt. A 30 éves háborúba kapcsolódva Rákóczi György erdélyi fejedelem csapatai vették a várat ostrom alá. Egy levélből tud-

²⁶ TAKÁTS 1915-17. II. 26.

²⁷ Le Dentu rajzát közli: Nováki - Sándorfi 1992. 128. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának grafikai anyagának áttekintésében VAJDA LÁSZLÓ volt segítségemre. Szíveségét ez úton is köszönöm.

fel a kapubejárón átvezető út folytatásában emelt, a keleti várudvar többi házacskájától eltérően nem észak-déli tájolású épületet. A vár déli oldalának előrehaladottabb, de még nem teljes kiépítése miatt 1662 és 1670 közé kell kelteznünk Szendrő felső várának távlati rajzát (5. kép).³¹ A nézeti rajz olyan mértékben egyezik a fentebb bemutatott alaprajzokkal, hogy fel kell tételeznünk, hogy egy felmérési rajz alapján készült.

A három alaprajzból és a nézeti rajzból kitűnik, hogy a keleti várudvaron észak-déli tájolásban, a várfalal párhuzamosan épültek fel a legénységi szállások. Csupán a kapuépítmény melletti téglalap alaprajzú épület alkalmazkodott a várfalhoz képest ferde tengelyű kapu vonalához. A déli várudvaron további apró építmények sorakoztak és két nagyobb, a nézeti ábrázolás szerint közös tető alá fogott, bizonyára a többitől eltérő funkciójú épület. A vár északi részén nemcsak a várudvaron, hanem az északkeleti kapuvédő fülesbástya tetején is apró házacskák helyezkedtek el. A nyugati várudvaron szilárdabb anyagú épületeket is jelölnek: a Sáros-bástya torkánál állt az élelmezési raktár, valamint a nézeti rajz szerint egy kisebb torony és kissé északabbra a kútház is. Jelölnek továbbá egy amorf gödröt (vízgyűjtő?), mely jelenleg is kivehető a terepen. Az északnyugati füles bástya (Korláth-bástya) befelé nyúló támpilléreit az alaprajzok azért jelölik, mert belsejének feltöltése még nem fejeződött be. A vár nyugati oldalán gyalogkapu nyílt az Alsóvár felé. A kapuhoz vezető feljárót északról az Alsóvárat a Felsővárral összekötő palánk védte. A vár déli oldalának átépítése a felmérés idején folyamatban volt.

Az 1664-es török hadjárat hatására összehívott szendrői hadimustrát rajzon örökítette meg Georg Sicha hadmérnök, s az ez alapján Caspar Merian által készített rézmetszet sarkában a szendrői Felsővár egyik leghitelesebb ábrázolását találhatjuk.³²

A Felsővár déli kötőgátjának és bástyáinak átépítése utáni állapotot tükröz az az alaprajz, melyet 1670-re keltezett Gerő László.³³ A keleti várudvaron újabb házacskákat emeltek, s megváltozott a Sáros-bástyától keletre elhelyezkedő udvar beépítése is. A nyugati gyalogkapu mellett lépcsőfeljárót létesítettek, s az ágyúkamrák jelölése miatt valószínűsíthetjük, hogy a Korláth-bástya feltöltése is elkészült.

A korabeli felmérések és a felső várban végzett ásatások alapján úgy tűnik, hogy az 1660-as években fejeződött be a felső vár kiépítése. A vár déli oldalát áttervezték, a déli és a délkeleti bástyát jelentősen megnagyobbították. A déli oldal korábbi palánkfalát kőfállal váltották fel. A vár keleti udvarán nyitott kutatószelvények azt tanúsították, hogy korábbi szemétdödrök és egyelőre alig értelmezhető cölöpös építmények helyén a 17. század közepe táján épülhettek fel a legénység lakhelyeként szolgáló házacskák.³⁴ A házikók földbe mélyülő alapozás nélkül épültek; könnyűszerkezetű felmenő falukat kötőanyag nélkül egymás mellé helyeztek kövekre helyezték. Mivel az omladék apró kőtörmelékéből állt, valószínű, hogy kövel kitöltött „Fachwerk”-es falszerkezetük lehetett. Fűtésüket agyagba rakott kőalapra felépített, kályhacsempékkel burkolt tűzhelyekkel oldották meg. E tűzhelyek egy része feltehetően félig zárt tüzelőjű lehetett, azaz átmenetet alkottak a kandallók és a cserépkályhák között. A részben helyben maradt, összetört

31 TAKÁTS 1915. oldalszám nélkül.

32 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, T785., közli: GERŐ 1955. 395., KOMÁROMY 1966. 28.

33 GERŐ 1955. 394. Az általam elért reprodukciókon az évszám utolsó jegye nehezen kivehető, és esetleg 1679-nek is értelmezhető.

34 A házak alatti betemetett gödrökben talált kályhacsempetöredékeken és cseréppipákon alapuló régészeti keltezésről írott források is támogatják. 1646-ban a németek számára házacskákat és magtárat építettek (MOL E 249/84. [X 9229. 31504/417.]). Barakkokat és házacskákat emeltek 1653-54-ben is (MOL E 249/85. [X 9229. 31504/477.]

kályhacsempékről megállapítható volt, hogy a barakkok kályháit több korábbi, lebontott kályha maradványából állították össze. A csempéket vastag mészréteg borította, ami a különféle elemekből összerótt fűtőalkalmatlanságoknak egységesebb kinézetet biztosított. Feltűnően sok kályhacsempe előlapjára domborítottak különböző mértékben stilizált kétfejű sasokat. A császári sas jelenléte nem lehet független e végvár királyi tulajdonától, hiszen például a közeli magánvárból, Ónodból egyetlen kétfejű sasos kályhacsempét sem ismerünk. A nagy mennyiségben előkerült zsindeleyszegek igazolják, hogy a házacskákat fazsindellyel fedték.

1692 nyarán villám csapott a nyolcszögű toronyba, s felrobbantotta az itt tárolt puskaport. A parancsnoki épületek olyan súlyosan megsérültek, hogy a belső várat többé nem állították helyre (7. kép).³⁵

Az alaprajzi felmérések szerint az 1703-as kuruc ostrom előtt, de 1670 után készültek el a vár előművei. Cölöpsorral vették körbe a várat, fából koronaművet, földből pajzsgátakat emeltek.³⁶ Bár a vár messze elmaradt a XVIII. század eleji európai erődépítéssel színvonalától, a kurucok meg sem kísérelték rohammal bevenni. Blokádjuknak mintegy egy évig tudott ellenállni a várparancsnok Malvezzi gróf, míg végül szabad elvonulás fejében átadták a várat.³⁷

Mivel a vár stratégiai jelentőségét elveszítette, 1707 tavaszán II. Rákóczi Ferenc fejedelem parancsára Lemaire francia hadmérnök a falakat felrobbantatta.³⁸ A feltárások eddigi eredménye szerint legsúlyosabban a bástyák sarkai közelében rongálódtak meg a falak. A robbantás azonban nem pusztította el a kulcsfontosságú pontok közötti falszakaszokat. Ezeket a helyi lakosok bontották el olyan alaposan, hogy a 20. század elején már maradványai sem látszóttak.³⁹

A stratégiai jelentőségét veszített, korábban már többször elzálogosított Alsóvár és a szendrői uradalmat 1690-ben gróf Csáky István vásárolta meg. Csáky rövidesen építkezni kezdett új birtokán, s nemcsak a szendrői melegvízű forrás fölé építtetett már 1690-ben faragómolnárokkal fürdőházat, hanem 1694-ben megkezdte kastélyának kiépítését is. A Csáky-kastély az Alsóvár helyén, a jelenlegi Hősök tere északi oldalán épült fel, oly módon, hogy az új épületegységbe a korábbi vár két bástyáját, valamint körítőfalait is belefoglalták. Bár jelenleg e kastélynak is csupán romjai állnak, egy, a 19. században készült rajz alapján képet kaphatunk az egykori épületről.⁴⁰ Két árkádós épületszárnya északról és nyugatról „L” alakban vette körül a kastély háromszögű belső udvarát, melyet délkeletről az egykori Alsóvár körítőfala zárt le. A kastély északi szárnyának külső fala az Alsóvár

35 Az eseményről egy röplap tájékoztat: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre (fényképmásolata a Hadtörténeti Intézet Térképtárában, G I. h 641-1.) A röplap jelzetéért Balassa Ivánnak tartozom köszönettel.

36 Röplap: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre, Hadtörténeti Intézet Térképtára, G I. h 641-1. A röplap datálását kérdésesnek tartom. A térképtárban 1692-es dátummal tartják nyilván, ez azonban csak a röplapon említett löporrobbanás dátuma. Mivel a Felsővárat már a központi torony nélkül ábrázolták, ez után az esemény után kellett a röplapon említett rebelliónak megessnie, amely során a Csáky-kastélyt elfoglalták és a Felső várat blokád alá vonták. A már elkészültnek ábrázolt Csáky-kastélyt csak 1694-ben kezdték építeni. A szóba hozható rebellio ezért vagy a Hegyaljai felkeléssel, vagy a Rákóczi-szabadságharcra azonosítható. Mivel csak az utóbbi során került sor a Felső vár blokádjára, véleményem szerint a röplap 1703-1704-re keltezhető.

37 MOL P 1701 6., 1-2., 16-18.

38 BOROVSKY 1908. 32.

39 A Borsod megye várait bemutató gazdag adattárban ez az adat tévesen szerepel (NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 47.): az említett toronymaradványt és a téglabélésű ciszternát Szendrői nem Szendrőn, hanem Dédesen látta, amint ez a műben hivatkozott forrásból is (VERES 1979. 172.) kiderül.

40 Képét közli: LUPPA 1861. 220., alaprajza: NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 129.

északi falára épült. Alatta boltozott pince húzódott. Északi szárnyának keleti végéhez az Alsóvár északkeleti bástya, nyugati szárnyának déli sarkához pedig a mára teljesen elpusztult déli bástya kapcsolódott. A kastély nyugati szárnya előtt az egykori vár megőrzött nyugati fala trapéz alakú külső udvart kerített le, melyet 1816 és 1861 között bontották le. Az emeletes, eredetileg téglakő vegyes falazattal épült kastély a 18. században, Csáky Antal építkezései során nyerhette el az ábrázoláson ránc maradt formáját.⁴¹

Szendrő vára bolyongásának oka az volt, hogy a vár különböző funkcióinak fontossága változott. A 15. században és a 17. század végétől a birtokos kényelmét, és az uradalom gazdasági központjának jó megközelíthetőségét tartották szem előtt, a védhetőség rovására is. A magánbirtokosok rendelkeztek menedékként szolgáló várakkal, és a 17. század végétől a török veszély megszűnése, az állam katonai túlsúlya miatt az egykori védelmi létesítmények már amúgy is legfeljebb csak látványelemként szolgáltak.

A gazdasági és lakófunkció Szendrő esetében a 16-17. században átmenetileg visszaszorult. A hadügyi forradalom századai Magyarországon egybeestek az Oszmán Birodalom elleni védekezés századaival. Bár rendszerint középkori épületek (főként várak) toldozgatásával próbálták útját állni a töröknek, Szendrő esetében, a fontos stratégiai helyzet és a fennálló teljesen védhetetlen létesítmény együttes hatására a központi kormányzat új, „zöldmezős beruházásra” szánta el magát. A korabeli elvek szerint az új várnak nagy alapterületűnek, alacsonynak kellett lennie, s vízzel kellett körülvenni. Az ekkor kiépített várak többsége ilyen: Szigetvár, Nagykanizsa, Győr, Komárom, Nagykálló. A Bódva soha be nem fagyó mocsara látszólag kedvező helyet nyújtott, ám a tűzértség rohamos fejlődése már építésekor elavulttá tette a völgybe helyezett erődítményt. Rövidesen belátták a hibát, és a terepadottságokhoz alkalmazkodó, kissé szabálytalan hegyi várat emeltek. Ezen újabb vár kőfalainak kiépítése olyan költségeket jelentett, ami miatt a munka majd 80 évig húzódott. Az építkezés elhúzódásában bizonyára közrejátszott az oszmán terjeszkedés lelassulása, valamint az is, hogy mindkét fél a dunántúli frontvonalra koncentrált. A félkész erőd így is többé-kevésbé eredményesen útját tudta állni a török rablóportyáknak, fenntartani a magyar közigazgatást a hódolt területeken (valójában ez eufemisztikusan magyar rablóportyákat jelentett), sőt gyakran az erdélyi hadjáratoknak is ellenállt. Mire a vár végre elkészült, a haditechnika fejlődése már régen túlhaladt rajta. Felhagyása szinte egyedülálló lehetőséget nyújt egy 17. századi erődítmény régészeti vizsgálatára.

Irodalom

- AOKL Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–VII. (Főszerk.: KRISTÓ GYULA) Budapest–Szeged, 1990–1997.
- BÁRTFAI 1910 BÁRTFAI: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Budapest, 1910.
- BOROVSZKY 1908 BOROVSZKY SAMU: Szendrő vára. Értekezések a történeti tudományok köréből, XXII/2. 1908. Reprint: *Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek*, 20. Rudabánya, 2000.

41 Az épületen 2002 tavaszán Fülöp András végzett falkutatást. A barokk átépítés valószínű kezdeményezőjét a bélyeges téglák alapján valószínűsíthetjük.

- CSÁNKI CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890-1913.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből, 82. Budapest, 1977.
- GEÖCZE 1894 GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténeti Közlemények*, 7. (1894) 501-537., 647-678., 699-715.
- GERŐ 1955 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítéset. Budapest, 1955.
- GERŐ 1975 GERŐ LÁSZLÓ: Várépítésetünk. Budapest, 1975.
- GYÖRFFY 1966 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Budapest, 1966.
- HAIN 1910-13 HAIN GÁSPÁR: Lőcsei krónika. Kiadta: BAL JEROMOS, FÖRSTER JENŐ, KAUFMANN AURÉL. Lőcse, 1910-1913.
- I – R 1894 I – R: Révay Ferencz jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. *Történelmi Tár*, 1894. 29-50.
- KISARI BALLA 1996 KISARI BALLA GYÖRGY: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996.
- KISARI BALLA 1998 KISARI BALLA GYÖRGY: Száz várrajz Württembergben. Budapest, 1998.
- KISARI BALLA 2000 KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOMÁROMY 1966 KOMÁROMY JÓZSEF: Városképi adatok Szendrő történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 7. 28-33.
- LUKINICH 1918 LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Budapest, 1918.
- LUPPA 1861 LUPPA P.: Felső-borsodi képek. *Vasárnapi Újság*, 8. 220-222.
- MÁRKUS 1899 Magyar törvénytár. Szerk.: MÁRKUS DEZSŐ. Az 1526-1608. évi törvényczikkek. Budapest, 1899.
- MONUMENTA VATICANA 1887 Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I. Budapest, 1887.
- NOVÁKI – SÁNDORFI 1992 NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai. Budapest-Miskolc, 1992.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY GÉZA: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995 tavasz, 61-86.
- SZABÓ J. Gy. 1981 SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. *Archivum*, 10. (1981) 27-43.
- TAKÁTS 1915-17 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. I–III. Budapest, 1915-1917.
- TOMKA 2005. S.A. TOMKA GÁBOR: Zwei Ofenkachelgruppen von den Burgen Ónod und Szendrő. In: *Gotické a renesančné kachliarske umenie v Karpatoch*. (Ed.: Ján Chovanec). Trebišov, s.a.
- VERES 1979 VERES LÁSZLÓ: Szendrei János 20. század eleji műemléki felmérései Borsod megyében. *Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI. 1979. Miskolc, 165-175.
- ZS Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Kiegészítette: BORSA IVÁN. I-VI. Budapest, 1951-1999.